AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul LIV, 2008

Bilingvismul: concept inoperant în traductologie?

de
MAGDA JEANRENAUD

Cet article se propose d'examiner les capacités opératoires de la notion de bilinguisme en traductologie. Si le bilinguisme est sans aucun doute une condition préalable à toute activité traductive, il n'est pas du tout évident qu'à lui seul il puisse garantir la qualité voire la réussite de l'acte traductif. Ce concept semble alimenter une méfiance tenace chez les théoriciens de la traduction mais aussi chez un nombre considérable de praticiens de la traduction, surtout – et paradoxalement – s'il s'agit de traducteurs bilingues natifs. Il semble bien que le bilinguisme est considéré de plus en plus comme un concept peu efficace en traductologie, où il tend plutôt à se dissoudre dans des notions comme celle de multilinguisme ou d'interlinguisme.

Bilingvismul traducătorului constituie condiţia prealabilă realizării oricărei traduceri: un prealabil, desigur, de la sine înţeles, încît pare derizoriu să-l enunţi, într-atît ţine de bunul simţ. Chiar dacă nimeni nu contestă faptul că bilingvismul este indispensabil oricărei activităţi de traducere, dincolo de această primă constatare, cea mai mare parte a cercetătorilor manifestă însă o prudenţă masivă cînd se pune problema stabilirii vreunei legături biunivoce între traducere şi bilingvism. Conceptul este înconjurat de atît de multe precauţii, chiar de rezerve declarate, încît ridicarea lui la rangul de garanţie a reuşitei în materie de traducere devine riscantă. Intim legate de analizele privitoare la bilingvism, noţiunile de transfer sau de interferenţă, care scot în evidenţă, între altele, procesele prin intermediul cărora locutorii bilingvi interpretează şi „traduc" dintr-o limbă în alta sensul anumitor cuvinte într-o manieră foarte diferită de cea propusă de dicţionarele bilingve – cu consecinţa că niciodată cele două limbi ale locutorului bilingv nu se află în situaţie de egalitate şi că, dimpotrivă, ele se organizează în mintea lui într-o anumită ierarhie –, subminează din capul locului eventualele certitudini privind capacitatea conceptului de bilingvism de a cauţiona calitatea unei traduceri. Pe scurt, încrederea în caracterul operatoriu al conceptului în discuţie este fragilizată de atît de multe reticenţe, provenind atît dinspre lingvişti „pur sînge", cît şi dinspre traductologi, încît nu mi se pare lipsită de interes trecerea în revistă a respectivelor rezerve, ce se încadrează în orizonturi atît de diferite precum filozofia limbajului, lingvistica (sau, în orice caz, o anumită lingvistică), stilistica comparată, traductologia sau practica traducerii înseşi.

1. Rezervele lingviştilor

Reticenţele lingviştilor şi filozofilor limbajului par că se învîrt în jurul tezei intraductibilităţii absolute, care decurge în mod logic dintr-o anumită etnolingvistică radicală inspirată de gîndirea lui B. Lee Whorf sau a lui E. Sapir, mergînd pînă la teza enunţată de Wittgenstein sub forma aporiei „Limitele limbii mele sînt frontierele lumii mele": schematic vorbind, acest curent de gîndire pleacă de la constatarea caracterului nesuperpozabil al decupajelor ce se află la baza diverselor sisteme lingvistice, mergînd de la decupajul fonetic şi articulator

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

la decupajul conceptual ce subîntinde sistemele lexicale şi la decupajele sintactice pe care sînt aşezate gramaticile. Acest tip de argumente sînt dezvoltate după una şi aceeaşi logică, strălucit sintetizată de Paul Ricœur: „Exemplele abundă: dacă spui «bois» în franceză, grupezi laolaltă materialul lemnos şi ideea unei păduri de mici dimensiuni; într-o altă limbă însă, cele două semnificaţii vor fi separate şi grupate în două sisteme semantice diferite; în plan gramatical, se poate lesne vedea că sistemele timpurilor verbale (prezent, trecut, viitor) diferă de la o limbă la alta; există limbi care nu marchează poziţionarea în timp, ci caracterul încheiat sau neîncheiat al acţiunii; tot aşa cum există limbi lipsite de timpuri verbale, unde poziţionarea în timp nu este marcată decît de adverbe de tipul: «ieri», «mîine» etc. Dacă mai adăugaţi şi ideea, care nu se susţine după părerea mea, că fiecare decupaj lingvistic impune o viziune asupra lumii, atunci cînd afirmi, de pildă, că grecii au construit ontologii pentru că dispun de verbul «a fi», ce funcţionează în acelaşi timp ca o copulă şi ca aserţiune existenţială, atunci însuşi ansamblul raporturilor umane întreţinute de locutorii unei limbi date se dovedeşte imposibil de suprapus peste ansamblul raporturilor umane prin care, înţelegînd propriul raport cu lumea, interlocutorul altei limbi se înţelege pe el însuşi. În consecinţă, trebuie să tragem concluzia că înţelegerea eronată este un fapt de drept, că traducerea este teoretic imposibilă şi că *indivizii bilingvi nu pot fi decît nişte schizofreni* [s.n.]”[1].

2. Rezervele lingviştilor-traductologi

Constatarea tranşantă a celor doi celebri partizani ai demersului comparativ în materie de teorie a traducerii, adesea consideraţi şi ca părinţii fondatori ai traductologiei moderne, J.P. Vinay şi J. Darbelnet, conform cărora „[…] nu ajunge să fii bilingv pentru a te improviza traducător”[2], cîştigă în greutate dacă luăm în calcul statutul de locutori bilingvi (cu franceza ca limba maternă) al celor doi lingvişti canadieni. Cu atît mai mult cu cît, încă de la primele rînduri ale prefeţei la *Stilistica comparată a limbilor franceză şi engleză*, ei povestesc o istorioară edificatoare în cel mai înalt grad, care nu face decît să intensifice suspiciunea cu privire la rolul bilingvismului în activitatea de traducere. În timpul unei călătorii cu maşina de la New-York la Montréal, cei doi lingvişti contemplă panourile rutiere „care jalonează şoseaua”, amuzîndu-se de „caracterul aproape patern, plin de blîndeţe autoritară” al „injoncţiunilor pararutiere” englezeşti: *slow men at work*, *stop when school bus stops*, *cattle crossing*, *slippery when wet* etc. Mecanismul amuzamentului şi al mirării lor trebuie căutat în chiar bilingvismul lor, în faptul că statutul lor de vorbitori bilingvi nativi îi determină să-şi dea seama că formulele englezeşti vehiculează „o concepţie fundamental străină de a noastră”, de vreme ce, „în franceză, demersul intelectual ce determină redactarea unor panouri similare ar fi fost foarte diferit”. Deîndată ce trec frontiera, la contactul cu panourile rutiere de pe autostrada canadiană, în mintea lor se produce subit un ciudat fenomen de blocaj: panourile rutiere erau acum bilingve, însă formulările franceze erau în mod evident nişte traduceri ale injoncţiunilor englezeşti, fără ezitare percepute ca atare de cei doi lingvişti care, deîndată ce-şi

[1] Paul Ricœur, *Despre traducere*, prefaţă şi traducere din franceză de Magda Jeanrenaud, postfaţă de Domenico Jervolino, Editura Polirom, Iaşi, 2005, p. 80-81.

[2] J.P. Vinay, J. Darbelnet, *Stylistique comparée du français et de l’anglais*, Didier, Paris, 1977 (1958), p. 24.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

pun întrebarea cu privire la formula „corectă", cea pe care ar fi utilizat-o un francez monolingv, se dovedesc deodată incapabili să o şi găsească, de parcă ar fi fost brusc loviți de afazie: „După *slow* urmează, întinzîndu-se de-a latul şoselei cu enorme litere albe, LENTEMENT, ocupînd toată lățimea drumului. Ce adverb stînjenitor! Ce păcat că franceza nu a practicat o ipostază de la adjectivul LENT… Dar, pentru că tot veni vorba, LENTEMENT este oare adevăratul echivalent al lui SLOW? Începuserăm să ne îndoim, aşa cum te îndoieşti ori de cîte ori mînuieşti două limbi una după cealalată, cînd SLIPPERY WHEN WET s-a ivit la o cotitură, urmat de astă dată de avertismentul francez GLISSANT SI HUMIDE. […] să ne oprim o clipă asupra acestui *soft shoulder*, pe care, din fericire, nici o traducere nu-l deflorează, şi să reflectăm la acest «si», în el însuşi mai alunecos decît poleiul. Sare în ochi că nici un francez monolingv nu ar fi alcătuit spontan acest enunț, tot aşa cum nu ar fi barat şoseaua cu un adverb ce se termină în -MENT. Atingem aici un punct nevralgic, un soi de placă turnantă între două limbi; în loc de LENTEMENT, trebuia folosit RALENTIR, sigur că da!, iar în ce priveşte drumul acela atît de umed, trebuia spus, pentru a respecta geniul limbii… Ce-ar fi trebuit spus, la drept vorbind? De fapt, fraza nu ne venea spontan în minte". „Total dominați" de caracterul „concret" al textelor englezeşti, incapabili să emită „un text ivit spontan dintr-un creier monolingv", cei doi lingvişti aveau să găsească formularea potrivită, traducerea corectă, „cum era şi de aşteptat", în Franța, şi numai după ce vor fi ieşit din mediul bilingv: *ralentir travaux*, *ralentir école*, *passage de troupeaux*, *chaussée glissante*…[3].

Ideea care aşază în opoziție traducerea sensului şi traducerea cuvintelor este veche (datează din vremea lui Cicero), iar în Franța secolului al XVI-a, marele umanist şi traducător Etienne Dolet – creatorul termenilor *traduire* şi *traduction* –, vedea deja în cunoaşterea sensului condiția dintîi pentru reuşita în materie de traducere: avem de-a face, cum spunea undeva Georges Mounin, cu „străvechea idee a interpreților, care afirmă că pentru a traduce intervențiile unor participanți ruşi la un congres de chimie organică, de pildă, este important să ştii limba rusă, dar şi mai important să ai cunoştințe de chimie organică"[4]. Altfel spus, şi tot cu cuvintele marelui lingvist şi în acelaşi timp fondator, în Franța, al traductologiei: „[…] traducerea este trecerea – şi nimic altceva decît trecerea – *sensului* unui text dintr-o limbă în alta"[5], unde cuvîntul *sens* înseamnă *a înțelege*, iar „a înțelege" o limbă nu înseamnă a cunoaşte doar lexicul, gramatica, ci şi realitatea la care trimit cuvintele: „Pentru a traduce un text scris într-o limbă străină, trebuie îndeplinite două condiții, nu doar una". Cu alte cuvinte, pentru a traduce, nu este suficient să fii bilingv, să stăpîneşti două limbi, să le cunoşti termenii, mai trebuie şi să cunoşti „lucrurile despre care vorbeşte textul ce trebuie tradus"[6]. Şi Mounin mai insistă o dată, subliniind apăsat că „două condiții sînt necesare, şi că, în sine, nici una nu este suficientă: cunoşterea limbii şi cunoaşterea civilizației despre care vorbeşte respectiva limbă (ceea ce înseamnă: viața, cultura, etnografia cea mai completă a

[3] *Ibid*., p. 17-22.
[4] Georges Mounin, *Linguistique et traduction*, Dessart et Mardaga, Bruxelles, 1976, p. 44.
[5] *Ibid*., p. 67.
[6] *Ibid*., p. 44.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

poporului al cărei mijloc de expresie îl constituie ea)"[7]. Traducerea, continuă Mounin, ar putea, la rigoare, să fie văzută ca un contact între limbi şi, în consecinţă, ca un fapt de bilingvism[8] (traducătorul este prin definiţie bilingv, iar urmele influenţei limbii din care traduce asupra limbii în care traduce pot fi aproape totdeauna percepute[9]), dar el opune categoric „bilingvismul profesional", care îi include pe traducători, bilingvismului uzual. Or bilingvul profesional este un bilingv izolat de practica socială: „Rezultă că integritatea celor două structuri are mai multe şanse de a se păstra cînd cele două limbi aflate în contact sînt egale sau comparabile din punctul de vedere al prestigiului lor, situaţie ce se întîlneşte nu de puţine ori în cazurile cunoscute sub numele de bilingvism sau plurilingvism individual"[10].

Într-un studiu privind strategiile de traducere, lingvista Teodora Cristea[11] asocia termenul cultural românesc *colivă*, văzînd în acesta un bun exemplu de adaptare, echivalentului francez *gâteau des morts*. Or echivalenţa cu „gâteau des morts" este una cel puţin imprudentă, pentru că nu ţine deloc seama de diferenţele de religie: *gâteau des morts* nu poate fi nici măcar o adaptare, de vreme ce nu este defel adaptată contextului francez: în realitate, avem de-a face cu o explicitare orientată tot spre cititorul român, singurul capabil, dacă este bilingv, să îi înţeleagă sensul. Mai mult, cum ar trebui să traducem în franceză, de pildă, titlul romanului lui Radu Aldulescu, apărut la editura Nemira, *Amantul colivăresei*? Iată cum comenta Edgar Reichmann, într-o recenzie, deloc traductologică, publicată în prestigiosul cotidian *Le Monde*, intraductibilitatea titlului, propunînd în acelaşi timp şi echivalenţa corectă, din nefericire excesiv de explicativă şi, prin urmare, inadecvată pentru un titlu, dar, în orice caz, orientată către publicul ţintă: „Titlul este greu de tradus. Cuvîntul *colivă* desemnează un fel de prăjitură din grîu amestecat cu nuci, pe care creştinii ortodocşi o împart la înmormîntări. Nici *colivarul*, meseriaşul care o confecţionează, nici *colivăreasă*, soţia lui, nu au un echivalent în limba franceză; a traduce titlul cărţii prin *L'Amant de la pâtissière*, versiunea cea mai apropiată de original, exclude conotaţia funebră şi religioasă, nuanţată de erotism, pe care autorul dorea că o exprime. Bătaie de cap editorială şi motiv de migrene pentru eventualul traducător…"[12]. După toate aparenţele, există aşadar o sumă de comportamente lingvistice specifice traducătorilor, care derivă direct din bilingvismul lor: înclinarea spre împrumuturi, calcuri, slăbiciunea pentru neologismele străine, spre menţinerea în textul tradus a unor termeni şi expresii ne-traduse. „Traducerea este aşadar un contact între limbi, un fapt de

[7] *Ibid*.

[8] Georges Mounin, *Problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963, p. 3-5.

[9] Georges Mounin îl citează pe André Martinet întrebîndu-se, cu privire la bilingvism, pînă la ce punct „două structuri pot fi menţinute intacte şi în ce măsură se vor influenţa ele una pe cealaltă", *ibid*.

[10] *Ibid*.

[11] Teodora Cristea, *Stratégies de la traduction*, Editura Fundaţiei „România de Mîine", Bucureşti, 2000, p. 106.

[12] Cronica lui Edgar Reichmann publicată în „Le Monde" din 9 iunie 1995. Cf. Edgar Reichmann, *Orfanii comunismului*, în *O fereastră către lume*, ediţie, prefaţă şi traducere din limba franceză de Magda Jeanrenaud, Editura Paralela 45, Bucureşti, 2003, p. 249.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

bilingvism"[13]: este însă vorba de un fapt de bilingvism foarte special, mai degrabă de un caz limită, pentru că traducătorul trebuie să se împotrivească în mod conştient posibilelor devieri de la normele lingvistice ale limbii ţintă determinate de interferenţele celor două limbi (fenomen, dimpotrivă, uzual în comunicarea cotidiană a individului bilingv).

3. Rezervele traductologilor-traducători

Alte voci, ale unor teoreticieni care sînt în acelaşi timp şi traducători dintre cei mai renumiţi, specializaţi cu precădere în traducerea textelor folozofice sau, mai general, a discursului ştiinţelor umane, proclamă sus şi tare că, prin însăşi esenţa sa, actul traducerii acestui tip de texte este cel puţin contradictoriu, în măsura în care el pune în scenă un fel de „profanare" a înseşi intenţionalităţii textuale ce vizează transmiterea unor conţinuturi universale. Traducător al lui Habermas şi Adorno, dar şi autor al celebrelor „teoreme" ale traducerii, Jean-René Ladmiral[14], vede în chiar proiectul unei traduceri a filozofiei un „scandal", un gest aproape obscen, care aduce atingere Raţiunii, de vreme ce însăşi posibilitatea traducerii implică operaţiuni ce disociază „semnificaţii conceptuali ai filozofiei" de „semnificanţii […] limbii de origine", cu scopul de a le oferi ulterior ocazia de a se „reincarna" în alţi semnificanţi, prin forţa lucrurilor „străini" de limba sursă a textului de origine[15]. Este vorba de texte centrate intens pe semnificat, a căror specificitate constă tocmai în punerea în valoare a capacităţii limbii de a se înălţa la statutul de metalimbaj; altfel spus, referentul discursului filozofic este propriul său semnificat, de unde şi „scandalul" traducerii unor astfel de texte[16]. Scandalul ar fi chiar unul dublu: pe de o parte, discursul care vizează exprimarea unei Raţiuni universalizante nu poate evita „particularismul istoric şi cultural al tradiţiilor naţionale" şi, pe de altă parte, el se vede obligat la a se reincarna în „accidentele lingvistice pe drept cuvînt numite «idiomatice», ale limbilor naturale"; traducerea dezgoleşte astfel, în registrul scandalosului, derizoriului, tensiunea internă a proiectului universalizant al raţionalităţii filozofice, constrînsă să accepte a se lăsa transpusă în semnificanţii unei limbi particulare sau alteia. Profilul special al acestui „scandal" desenează specificul textului filozofic şi, în acelaşi timp, confirmă tensiunile ivite din incertitudinea ce planează asupra posibilităţii traducerii sale, incertitudine cu atît mai mare cu cît, în acest tip de text, „transparenţa raţională a semnificaţilor conceptuali spre care tinde discursul filozofic […] este întunecată de «impurităţile» contingente ale significantului lingvistic"[17]. Tot despre scandal vorbea şi Paul Ricœur, fără însă a-l numi în mod explicit, atunci cînd invoca nedeterminarea definită de Quine, în care vedea chiar o tendinţă specifică oricărei traduceri, dar care, în cazul textelor filozofice, înzestrate cu o armătură semantică riguroasă, se intensifică pînă la a atinge paradoxul.

[13] Georges Mounin, *ibid*., *op. cit*. 1963.

[14] Jean-René Ladmiral, *Principes philosophiques de la traduction*, în *Encyclopédie philosophique universelle*, ed. coord. de André Jacob, vol. IV, PUF, Paris, 1998, p. 977-994.

[15] Jean-René Ladmiral, *Pour une philosophie de la traduction*, în „Revue de métaphysique et de morale. La traduction philosophique", nr. 1, Armand Colin, Paris, 1989, p. 6.

[16] *Ibid*., p. 988.

[17] Jean-René Ladmiral, *Principes philosophiques de la traduction*, *op. cit*., p. 983.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

Henri Meschonnic face undeva un examen detailat a două versiuni franceze ale *Pescăruşului* lui Cehov, una semnată de Antoine Vitez, cealaltă de o traducătoare ce incarnează, ca să spunem aşa, idealul bilingvismului, de vreme ce s-a născut în Rusia şi şi-a scris operele în ambele limbi, şi care este nimeni alta decît poeta Elsa Triolet. Meschonnic[18] demonstrează de-a lungul unei migăloase comparaţii a celor două versiuni că bilingvismul Elsei Triolet nu constituie defel o garanţie a calităţii traducerii sale, dimpotrivă: incapabilă să descifreze, să „simtă" ceea ce Meschonnic numeşte cuvintele-valoare, adică termenii poetici (de exemplu, cele opt ocurenţe ale termenului „prostie", toate respectate de Vitez, sînt escamotate de Triolet, care recurge la două omisiuni şi şase modulări semantice), poeta franco-rusă ratează ritmul, „reluările ce construiesc sensul", oralitatea textului sursă, propunînd o versiune livrescă, inutil dilatată, evitînd reluările şi repetiţiile, preferînd termenii abstracţi în locul termenilor concreţi din textul sursă, pe care se străduie să îi cizeleze, refuzînd să le restituie în traducere „rigiditatea, masiva lor greutate"[19]. Ea atenuează tot ce este palpabil, concret, în exprimarea emoţiilor (acolo unde un personaj spune, în versiunea lui Vitez, „je vis au cauchemar", Triolet traduce prin „j'ai des cauchemars"); diluează „exaltarea supralicitărilor verbale" („Comme ses récits sont merveilleux!" exclamă un personaj fascinat de un scriitor celebru, ceea devine la Triolet „Comme ses récits sont beaux", fără semn de exclamaţie); utilizează condiţionalul în locul indicativului, înlocuieşte articolul hotărît, „articol al universalului", cu articolul nehotărît, particularizant, şterge adverbele de insistenţă, omite ticurile de limbaj, cumulează adăugirile şi suprimările, convenţionalizează (Vitez păstrează fraza nominală, „care construieşte o sintaxă a pauzei", „Une fille malheureuse, au fond" spune el, iar Triolet traduce: „Au fond, cette petite est malheureuse") şi, mai ales, explicitează („Pourquoi êtes-vous toujours en noir?" devine la Triolet: „De qui êtes-vous en deuil?"). Un personaj puternic perturbat îşi încheie mai toate replicile din versiunea Vitez, prin „tout" (11 ocurenţe): măcar această repetiţie insistentă ar fi trebuit, ironizează Meschonnic, să o îndemne pe traducătoare să recunoască în acel „tout" un cuvînt-valoare, să-l decodeze ca pe „un cuvînt al vidului, al nimicului […], ca pe un cuvînt care spune «tot» şi, tocmai de aceea, nu spune nimic. Contrarul şi, în acelaşi timp, identicul. Echivalenţa profundă a *totului* şi a *nimicului*"; or Triolet îl traduce prin „ainsi de suite", optînd pentru o „expresie atît de inadecvată situaţiei, încît atinge culmile ridicolului". Şi totuşi Elsa Triolet ar fi trebuit, în principiu, să fie cea mai bine plasată, în virtutea bilingvismului ei nativ, dar şi a familiarităţii cu actul scrierii, pentru a produce în limba franceză versiunea cea mai adecvată a *Pescăruşului*: traducerea ei rămîne însă impregnată de la un capăt la altul de o anumită imagine stereotipă despre ce ar trebui să fie o traducere, iar imaginea aceasta este una livrescă, convenţională şi aplatizantă, hrănită din plin de clişeul „farmecului slav" în stil francez, ceea ce o împiedică să audă cadenţa textului sursă şi o face să devină insensibilă la ritmul conceput ca o „modalitate de a semnifica, în măsura în care putem afirma că sensul are de-a face cu identicul, dar modalitatea în

[18] Henri Meschonnic, *Poétique du traduire*, Verdier, Paris, 1999, p. 394-419.

[19] Antoine Vitez, *Le théâtre des idées*, antologie de Danièle Sallenave şi Georges Banu, Gallimard, Paris, 1991, p. 33, apud Henri Meschonnic, *Poétique du traduire*, Verdier, Paris, 1999, p. 398.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

care este el transmis determină valoarea", în timp ce Vitez ştie să restituie în franceză „*mişcarea* frazei ruseşti pînă la limita stranietăţii".

Rezultă, o dată mai mult, că bilingvismul nu constituie un avantaj în favoarea traducătorului, întinzîndu-i nu de puţine ori adevărate capcane. Am avut confirmarea acestui aparent paradox nu de puţine ori pe parcursul întregii mele activităţi de traducător. De pildă, cînd am tradus şi editat recenziile publicate de Edgar Reichmann în prestigiosul cotidian *Le Monde*[20] de-a lungul a mai bine de treizeci de ani, i-am supus spre verificare şi confirmare versiunea mea cronicarului franco-român, observînd că, de fiecare dată cînd eu utilizasem în traducere un termen care reprezenta probabil pentru el un neologism (Reichmann a plecat din România în urmă cu mai bine de cincizeci de ani), el prefera un termen mai marcat, mai pitoresc din lexicul românesc, dar care contrasta, tocmai prin savoarea sa uneori exotică sau arhaizantă, cu însăşi tonul cronicilor sale literare: acolo unde optasem pentru *ezitant*, el prefera *şovăie*; *teribila* (*blîndeţe*), el o voia *înfricoşătoare*; în loc de *flagelat*, propunea *biciuit*; în loc de *nobili de ţară*, *boiernaşi*; pentru *resurecţie – reînviere*; pentru *reconciliere – împăcare*; pentru *departajează – desparte*; pentru *reglare de conturi – socoteală*! Dar şi, în loc de *science-fiction*, *fantastic ştiinţific*, ceea ce arăta că bilingvismul său era articulat în mod ierarhic şi că franceza, şi nu româna, se situa în prim plan, laolaltă cu rezistenţa ei tradiţională faţă de împrumuturile anglo-americane! Ceea ce mi-a amintit un text scris în limba română de cel ce avea să devină ulterior Eugène Ionesco, la lectura căruia m-am întrebat în ce limbă gîndea viitorul dramaturg al absurdului în anii 30 ai secolului trecut, mult înainte de a fi părăsit România, în română sau în franceză: „Mircea Eliade a vrut să fie Dumnezeu, sau măcar profet, sau măcar enciclopedist. A eşuat. [….] Nu ştiu dacă *Maitreyi* este o carte tristă. *Dar ştiu sigur că este o tristă carte* (s.n.)"[21]. Desigur că ar fi trebuit să spună ceva de genul *o carte jalnică*, pentru că, în română, antepoziţia adjectivului *trist* nu determină, ca în franceză, o schimbare de sens!

4. Rezervele scriitorilor bilingvi traducători sau auto-traducători

Cît despre scriitorii bilingvi care au fost şi traducători sau auto-traducători, ei par a oscila între suspiciunea vizavi de propriul bilingvism văzut ca o unealtă inconturnabilă în activitatea de traducere şi credinţa nestrămutată în imposibilitatea traducerii (sau, în orice caz, a unei traduceri *bune*). Sînt cunoscute imprecaţiile unui Nabokov sau Milan Kundera[22] la adresa propriilor traducători: Kundera vorbeşte chiar despre „şocul" pe care i l-au produs traducerile franceze ale romanului său *Gluma* (*La Plaisanterie*) (roman scris la origine în cehă), şoc care a fost atît de puternic, încît l-a determinat să ia decizia de a revizui toate traducerile romanelor sale în cele patru limbi pe care le cunoştea, într-o strădanie care, după propria-i mărturie, a „ocupat în întregime o întreagă perioadă" din viaţa lui.

Ca să nu mai vorbim de reaua credinţă a unui Julien Green, scriitor bilingv, atunci cînd evocă în *Jurnalul* său două versuri de Edgar Allan Poe (*At midnight, in the month of June/I stand beneath the mystic moon*), pentru a le declara intraductibile în franceză: „Ce traducere am putea oferi pentru aceste versuri, care să nu fie jalnică? În franceză, sensul lor literal este aproape acesta: «A minuit, au

[20] Edgar Reichmann, *O fereastră către lume*, *op. cit.*

[21] Eugen Ionescu, *Nu*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2002, p. 176.

[22] Milan Kundera, *L'Art du roman*, Gallimard, Paris, 1986, p. 149-150.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

mois de juin, je me tiens sous la lune mystique». La modul general, marea masă a poeziei engleze rămîne rebelă la orice încercare de traducere în franceză. Regăsim sensul, nu însă şi sunetul: un libret de operă fără muzică"[23]. În realitate, traducerea pornind de la care scriitorul bilingv formulează verdictul de intraductibilitate nu este altceva decît... o traducere proastă, a cărei mediocritate Georges Mounin se amuză să o demonstreze. Cînd repetă „stăvechiul poncif" cu privire la sens şi la muzicalitate, Green nu ţine de fapt cont că, în realitate, repetiţia lui *m* (*midnight*, *month*, *mystic moon*) sau cea a lui *th* (*month*, *beneath*) nu sînt „organic de neînlocuit". După Mounin, cheia celor două versuri nu stă însă în sonoritate, ci în traducerea cuvîntului *mystic*: „A spune *la lune mystique* este o platitudine dublată de un contrasens", pentru că adjectivul englez utilizat de Poe se „îmbogăţeşte aluziv cu toate nuanţele, diferite de sensul echivalentului său francez, pe care le posedă în engleză; în primul rînd, engleza a păstrat sensul propriu al cuvîntului *mystic*, împrumutat direct din greaca veche: *secret*, *tainic*. Mai mult, el s-a îmbogăţit şi cu toate accepţiunile pe care le-a dobîndit în versurile deja celebre ale lui Milton şi ale altor poeţi englezi. În această lumină, cele două versuri ale lui Poe sugerează atitudinea iniţiatică (*I stand*, stau în picioare), într-un moment solemn, în solstiţiul de vară (*at midnight*, *in the month of June*), iar luna este marele preot, divinitatea ce diriguieşte ceremonia: pornind de la aceste elemente trebuie decisă echivalenţa pentru *mystic*. Trebuie deci spus *la lune sacrée*: *A minuit, dans la nuit de juin/Je suis debout sous la lune sacrée*. Sau *la lune secrète* […] şi poate chiar *la lune scellée*" (pentru că în statele sudice ale Statelor Unite, acolo unde Poe şi-a făcut studiile, mai observă Mounin, *a mystic testament* este un testament pecetluit): cuvîntul *scellée* le conţine aşadar pe celelalte două şi, în plus, el este neaşteptat, construind astfel imaginea cea mai percutantă. Ironic, Mounin nu ratează o ultimă observaţie: Green ar fi trebuit să traducă prin *Dans la nuit de juin* şi nu *dans le mois de juin*, care nu este altceva decît o platitudine şi, în plus, o formulare incorectă în franceză, unde precizarea orei nu are sens decît dacă este raportată la precizarea zilei: „*A minuit, dans le mois de juin* nu constituie o exprimare uzuală în franceză, ci una calchiată pe o structură de tipul *à minuit, le 24 juin*. În franceză spunem *à minuit, en juin, la nuit reste tiède* pentru a exprima un fapt obişnuit, uzual sau repetitiv, ceea ce nu corespunde sensului versului lui Poe" [24].

5. O concluzie (provizorie)

Între proclamarea imposibilităţii (în plan teoretic) traducerii (pe baza unui scepticism radical cu privire la virtuţile bilingvismului) şi cea a necesităţii unei critici şi evaluări a traducerilor axate pe *skopos*, adică exclusiv pe funcţia asumată de o traducere în cultura ţintă, mi se pare că rămîne un spaţiu prea îngust pentru ca un proiect ce şi-ar propune valorizarea bilingvismului să se poată contura. În calitate de concept teoretic, bilingvismul pare aşadar lipsit de caracter operatoriu: el constituie doar o condiţie minimală a traducerii, dar care, în sine, nu are capacitatea de a îi garanta reuşita. La nivelul practicii traductive, bilingvismul apare astfel înzestrat cu o conotaţie mai degrabă negativă: bilingv, dar un bilingv de un tip cu totul special, în virtutea profesiunii sale, traducătorul trebuie să înveţe să se apere împotriva posibilelor transferuri şi interferenţe provocate de coabitarea

[23] Julien Green, *Journal*, Plon, Paris, p. 92 şi nota de la p. 242, apud Georges Mounin, *Les Belles infidèles*, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1994 (1955), p. 52.

[24] *Ibid*., p. 52-53.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

celor două limbi, tot aşa cum trebuie să ştie să reziste tentaţiei, atît de bine descrisă cîndva de Schleiermacher, de a se poziţiona, atunci cînd traduce, fie de partea autorului şi a limbii şi culturii sursă, fie de cea a publicului, limbii şi culturii înspre şi pentru care traduce.

Fapt este că majoritatea tratatelor şi a dicţionarelor de traductologie nu menţionează conceptul de bilingvism, confirmînd astfel suspiciunea traductologilor faţă de capacităţile operatorii şi neîncrederea în eficienţa teoretică şi practică a acestei noţiuni. Ea se diluează astfel fie în ceea ce Gideon Toury[25] numeşte *interlingualism*, plecînd de la constatarea că, dacă am putea accepta cumva faptul că „predispoziţia de a traduce" este coextensivă vizavi de bilingvism, atunci „dezvoltarea sa ca o competenţă în traducere" este coextensivă cu „capacitatea de a stabili similarităţi şi diferenţe între limbi"; fie, în mod şi mai radical, ca în foarte cunoscutul dicţionar de traductologie coordonat de Mona Baker, în *multilingualism*[26]. Rainier Grutmann, autorul articolului ce îi este consacrat, declară din capul locului că multilingvismul, înţeles ca o coprezenţă a două sau mai multe limbi într-o societate dată, nu poate fi asociat cu traducerea pentru că aceasta implică *substituirea* unei limbi cu o altă limbă. El îi limitează astfel cu severitate utilitatea pentru traductologie, considerîndu-l eficient doar în cazul în care un text utilizează două sau mai multe limbi: am avea astfel de-a face cu un instrument de analiză a strategiilor traductive folosite exclusiv în acest caz particular, mergînd de la tendinţa traducătorilor, observată de altminteri şi de Antoine Berman, de a reduce „tensiunea" interlinguală a originalului, pînă la decizia lor de a traduce secvenţele formulate într-o altă limbă decît cea a textului sursă, decizie ce maschează, dincolo de dorinţa de a face în aşa fel încît sensul referenţial să fie cît mai comprehensibil, chiar şi cu preţul pierderii unor conotaţii culturale, un gest subversiv de obliterare a valorii simbolice a multilingvismului cultivat de un astfel de text.

Ceea ce mă duce cu gîndul la o cunoscută povestire cu valoare simbolică istorisită de Antoine Berman. Cînd Chateaubriand a tradus literal, în 1836, *Paradise lost* al lui Milton, el s-a lovit, între altele, de următoarea dificultate: text în cel mai înalt grad intertextual, *Paradise lost* abundă în pasaje reluate *ad literam* din *Authorized Version*. Or, cum în franceză nu există o versiune autorizată a Bibliei, Chateaubriand a ales să producă o traducere latinizantă, pentru a sugera „prezenţa imaginară"[27] a unei „*versiuni autorizate* inexistente"[28]. După Berman, această strălucită performanţă „sugerează ceva poate şi mai important pentru modul nostru de a *conştientiza*, încă lacunar şi trivial, dimensiunile actului traducerii: *şi anume, că acesta nu operează doar între două*

[25] Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and beyond*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1995, p. 241-258.

[26] Rainier Grutmann, *Multilingualism and translation*, în Mona Baker (ed.), *Routledge. Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, Londra & New York, 1998, p. 157-160.

[27] George Steiner, *Après Babel: une poétique du dire et de la traduction*, Albin Michel, Paris, 1991, traducere din engleză de Lucienne Lotringer, p. 297, apud Antoine Berman, *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris, 1999, p. 102.

[28] Antoine Berman, *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris, 1999, p. 103.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)

limbi şi că, în el, sălăşluieşte totdeauna (manifestîndu-se în diverse modalităţi) o a treia limbă, fără de care el nu ar mai putea avea loc"[29]. Poate că bilingvismul ar avea de cîştigat în operativitate dacă am găsi mijloacele de a-l „tempera", proiectîndu-l pe fundalul acestei „a treia limbi" (care ne duce cu gîndul şi la ceea ce Walter Benjamin numea limba „pură") a traducerii… Ceea ce reprezintă şi un alt mod de a subscrie implicit la verdictul unor Vinay şi Darbelnet cu privire la incapacitatea bilingvismului de a garanta competenţele traducătorului sau, cu cuvintele lui Henri Meschonnic, „A traduce înseamnă a traduce intraductibilul"[30].

[29] *Ibid.*, p. 112-113.
[30] Henri Meschonnic, *op. cit.*, p. 397.

BDD-A2523 © 2008 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.115 (2026-11-17 07:51:52 UTC)